

DE RESTAURATIE VAN HET GENTSE GRAVENSTEEN (1872-1905) IN HET LICHT VAN HET NATIONALISME

Wim Van Driessche

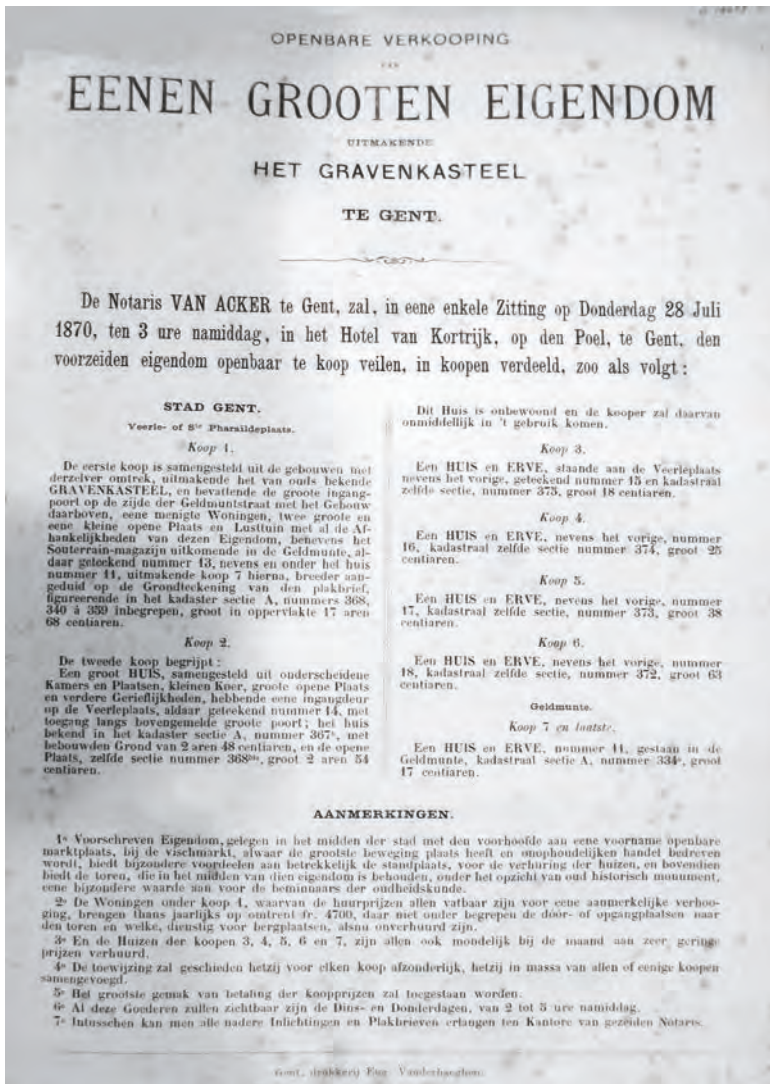
Dit korte artikel geeft de visie weer op het restaureren van het twaalfde-eeuwse Gentse Gravensteen in de tweede helft van de 19de eeuw in relatie tot het contemporaine opverende nationalisme, met een summiere weergave van het aankoop- en restauratieproces in die tijd. De centrale vraag luidt: Had de restauratie van het Gentse Gravensteen een relatie tot het toenmalige nationalisme en in hoeverre bevorderde het gerestaureerde Gravensteen dit nationalisme?

Korte historiek en de twee restauratievisies

Graaf van Vlaanderen Filips, in zijn moedertaal Philippe d'Alsace (regeerperiode: 1157-1191), kwam na de tweede kruistocht in 1178 langs Gent. Hij liet zijn oog vallen op de oude grafelijke vesting aan het Sint-Veerleplein. Vanaf 1180 werd het oude castellum verbouwd naar een voorbeeld van een Syrische moslimvesting. Boven de toegangspoort prijkte het Latijnse opschrift dat Phillippe d'Alsace bouwheer was. Het was slechts één van de grafelijke verblijven. Ook in Rijsel en Brugge hadden de graven van Vlaanderen een dergelijk onderkomen. Vanaf 1386 trokken ze definitief weg uit het Gravensteen om zich in het nabij gelegen kasteel Hof ter Walle van meer ruimte, luxe en veiligheid te voorzien. Het steen werd toegewezen aan een rechtbank, de *Raad van Vlaanderen*. Bijna vier eeuwen zetelde deze justitiële instelling in het steen tot een openbare verkoop het Gravensteen in 1778 van eigenaar deed veranderen. De federale staat verkocht het aan de ondernemer Brismaïlle, die industrie naar het steen bracht. De bebouwing werd aangepast om twee fabrieken en talrijke arbeidersgezinnen onderdak te bieden. Al langer waren huizen tegen de vesting aangebouwd aan het Sint-Veerleplein en de Geldmunt. Deze waren verankerd met de buitenmuren. Door dat alles en door gebrek aan onderhoud was het steen er bouwtechnisch slecht aan toe. Alleen het poortgebouw scheen dan nog min of meer intact te zijn (1).

De stad Gent kocht in 1872 de toegangspoort aan met steun van het provinciebestuur Oost-Vlaanderen en de nationale overheid. De poort stond toen al twee jaar te koop en de rest van het steen werd niet aangekocht (afb. 1). In de motivatie tot aankoop werd de historische waarde als volgt omschreven: 'Het

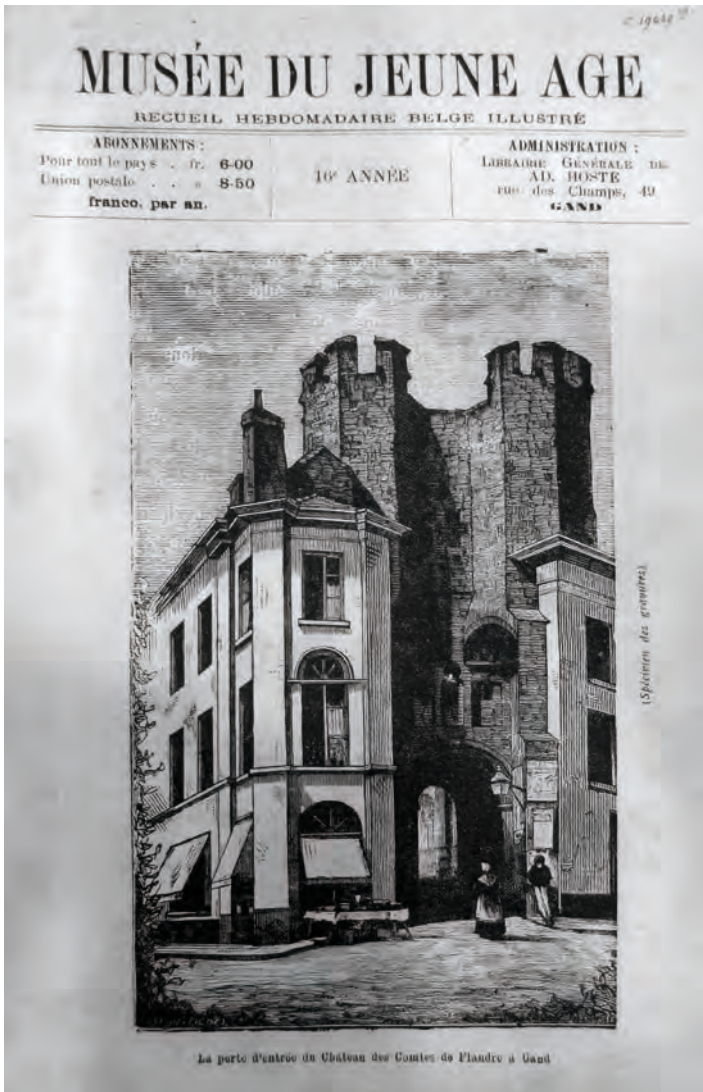
is niet voldoende dat de geschiedenis van een volk in de boeken geschreven sta...’ (2). Dit citaat sluit aan bij wat John Ruskin schreef: “de geschiedenis

Afb. 1. Verkoopakte (Bibliotheek Ugent).

van een natie zich laat lezen in drie boeken, namelijk dat van de daden, dat van de woorden en dat van de kunst (3)”. In 1885 werden de rest van de burcht en aanpalende gebouwen te koop aangeboden en aangekocht door de stad Gent met een subsidie van het provinciebestuur en de staat België. Uit een artikel verschenen in 1887 in *Le Messenger des Sciences Historique de Belgique* blijkt dat archeologisch en historisch onderzoek door enerzijds architect Joseph De Waele en anderzijds archeologisch conservator Hermann Van Duyse had geleid tot een restauratieplan inclusief de financiering ervan (4).

Dit plan werd door de Commissie voor het Gravensteen, opgericht door voor-
aanstaande katholieke en liberale politici, verder behartigd (5). Voorzitter bar-
on De Maere-Limnander correspondeerde en bemiddelde verder over de
gezamenlijke aankoop door de stad en de overheid en zowel uit zijn brieven
als de verslaggeving van de hand van de architect blijkt dat voor een ver-
fraaiende restauratie naar voorbeeld van Viollet-Le-Duc werd gegaan (6). Het
eerste sloopwerk binnenin het steen voltrok zich in 1888, terwijl vanaf 1893
de feitelijke heropbouw onder leiding van De Waele en goedkeuring van de
Commissie voor het Gravensteen plaatsvond en nog zou duren tot 1905 (7).

Afb. 2. Het nog te restaureren poortgebouw met aanbouw (uit een museumjournaal van 1890).

Deze restauratie zorgde voor discussie over hoe het precies diende te gebeuren. Twee stromingen markeerden zich tegenover elkaar, hoewel die beide dezelfde historische waardering voor het steen deelden. Een stroming die de visie van Eugène Viollet-Le-Duc volgde over het restaureren, en een stroming die het Gravenkasteel in haar contemporaine eigenheid wilde laten en het also wilde conserveren. In Gent vertaalde deze tweedeling zich via het plan van De Waele, die het kasteel dus uiteindelijk volledig restaureerde, en de kritiek erop door vooral Armand Heins, die lid was van een kunstenaarscollectief. Heins confronteerde de Commissie met zijn visionaire dubbele vraagstelling: 'Le Château des Comtes doit-il être restauré entièrement dans son état primitif? Le maintien dans l'état actuel, après consolidation, n'est-il pas préférable?' (8).

Ter behoud van het kasteel hebben de kunstenaars (Heins) een meer romantische, conservatieve restauratie attitude aangenomen. De visie van Heins sloot aan bij die van de Engelsman Ruskin die in de tweede helft van de 19de eeuw voor een architectuur pleitte die een binding had met de natuur (9). Uit het plan De Waele, besproken in en goedgekeurd door de Commissie, bleek dat het kasteel de 'natuurlijke' tand des tijds niet hoefde te tonen. Vandaar dat alle overvloedige aanbouw werd gesloopt. Tegengesteld daaraan vond de groep Heins dat zelfs een ruïneuze muur niet kon worden gesloopt, maar zo moest worden bewaard (10).

Historische waardering en regionalisme-nationalisme

In 1870 schreef Frans De Potter in zijn *Bijdragen tot de geschiedenis van de stad Gent* dat het steen een historische waarde had, maar zich in slechte staat bevond (11). Uit verschillende contemporaine publicaties blijkt dat het er lang naar uitzag dat het Gravensteen het lot zou delen van alles wat in Gent al tegen de vlakte was gegaan (12). Het archeologische en bouwtechnische onderzoek van Van Duyse en De Waele maakte de nood tot herstel duidelijk. De aanhangers van de twee restauratievisies leidden een heftige stedelijke polemiek, maar die stond de uiteindelijke restauratie van het kasteel niet in de weg.

De groep Heins vertolkte haar standpunt in de zittingen van de Commissie en Heins zelf bracht werk met commentaar en eigen tekeningen op de markt (13). Hij richtte ook uit hoofde van *Le Cercle artistique et littéraire (section des artistes)* al in 1885 een schrijven naar het schepencollege. In deze tekst uitte de groep Heins haar bezorgdheid over de manier van conserveren en stipuleerden ze hun houding over de historische waarde van het kasteel (14). Interessant is de vaststelling dat de groep Heins op 6 november 1894 een brief schreef naar Van Duyse, trouwens ook lid van de Commissie, om hun mening te geven over de stand van zaken. Gesigneerd door Heins en de toenmalige voorzitter van *Le Cercle artistique et littéraire* Jean Delvin keurde de groep de al uitgevoerde restauratiewerken niet integraal af, 'Rendant tout d'abord,

pleine et entière justice au zèle et aux soins ainsi qu'à la bonne volonté des personnes qui ont entrepris cette restauration'. Enkele paragrafen verder werd in de handgeschreven brief gevraagd om de rest van de nog uit te voeren restauratie te beperken tot het hoogstnoodzakelijke, '...notre désir de ne pas prendre que les mesures absolument nécessaires...' en werd nogmaals herhaald hoe belangrijk het steen was als oude getuige van de strijd van onze voorvaderen, 'ce vieux témoin...des luttres de nos pères...' (15). Hieruit kan geconcludeerd worden dat er ook in de strekking Heins een historische waardering met vervolgens een aanzet tot nationalisme zat.

Afb. 3. Het middeleeuwse Gravensteen, ontmanteld en ontdaan van de in andere steensoorten later toegevoegde elementen (tekening van E. Puytaert in *La Belgique illustrée*, jaar niet gekend).

Ook in andere publicaties uit die tijd werd het Gravensteen zowel met aanbouw als zonder gekoppeld aan een vorm van Belgisch nationalisme. Zo staan bijvoorbeeld op een menukaart naast een illustratie van het steen (ontwerpversie architect De Waele). de namen van oude graven van Vlaanderen, terwijl het in deze over een banket van een gouverneur van de Belgische staat gaat. En op een uitnodiging tot inschrijving op een Belgische museumperiode zien we de toegangspoort van het steen, zoals Heins ze graag behouden zag, met de oude en nog te ruimen aanbouw als coverillustratie.

In feite was het ideeëngoed dat de redding inzette, niet puur nationalistisch maar regionalistisch want het gaat dikwijls over het benadrukken van – een vermeende – Vlaamse eigenheid. Uit de aantekeningen van Van Duyse uit 1892 blijkt dat hij in de militaire strategie van de Vlamingen een teken van krijgshaftigheid zag. Van Duyse benoemde het Gravensteen als de burcht van de vechtjas Philippe d'Alsace en positioneerde de burcht als een exponent van een belangrijke evolutie in de Vlaamse gevechtscunst (16). Het naar voor schuiven van de graaf als een heldhaftig man was een duidelijke poging tot het creëren van een heldenstatus. Terwijl het markeren van de burcht als een schakel in een evolutie kan beschouwd worden als een poging een cultureel bewustzijn hieromtrent aan te scherpen. Dat bewustzijn omschreef zich als Vlaams, hoewel de nieuwe held d'Alsace oorspronkelijk een Franse ridder was geweest. Ook was ten gevolge van de negentiende-eeuwse industrialisering de Gentse bevolking murw geslagen door een nefaste verpaupering. Dan was het eigenlijk beter te zwijgen over het industriële verleden van het steen, en zelfs al te spreken over 'oude Belgen' zoals Van Duyse en De Waele letterlijk optekenden in hun *Mémoire présentée* (17). In 2007 voegde auteur Sofie Derom daaraan toe dat het Gravensteen in de 19de eeuw absoluut geen goede reputatie bij de bevolking genoot, wat de lange termijn van aankoop en –restauratieproces van ruimere duiding voorziet (18).

Het regionalistische ideeëngoed kreeg pas nationalistische allure door het verkrijgen van federale fondsen ter aankoop van het poortgebouw en de rest van het steen. Na de beslissing over de restauratie stonden de neuzen echter nog niet helemaal in dezelfde (financiële) richting. Illustratief hiervoor is een schrijven van de voorzitter van de Commissie, baron De Maere Limnander gericht aan de bevoegde minister. De baron heeft het in deze wervende brief van 7 juli 1895 nogmaals over Viollet-le-Duc en 'ce patrimoine glorieux de nos ancêtres', maar ook: 'Qui veut la fin, veut les moyens' (19). Deze sterke man van de Commissie benadrukte één jaar later in een Nederlandstalige persnota het glorieuze Vlaamse verleden van het steen 'fier en grootsch, onzer Vlaamsche graven uit de 12e en 13e eeuwen', en verdedigde de restauratiemethode van architect De Waele tegen de 'uiterst lichtzinnige aanvallen' (20).

Ondanks de felle stedelijke polemiek rond de te volgen restauratiemethode werd door beide kampen een historische waardering voorzien van een cultureel getinte meewarde van het steen. Beide restauratievisies deelden een bekommernis tot behoud van het Gravensteen op basis van een liefde voor het grootse culturele verleden van het steen. Beide beschouwden ze het steen als een uitmuntend stuk erfgoed van grote historische waarde die de Vlaamse eigenheid zou weergeven en een inzicht bood aan zogenoemd geniale verdedigingsstrategieën van onze voorvaderen uit de XIIe eeuw.

Afb. 4. Eerste visie op een gerestaureerd Gravensteen volgens ontwerp van architect De Waelo met medewerking van conservator Van Duyse (1887).

Het gestauteerde Gravensteen en het nationalisme

De restauratie van het Gravensteen behelsde het conserveren én stileren van de aanblik, waarbij de focus kwam te liggen op een specifiek aspect van het verleden. Niet alleen door de tijd aangetaste, maar bijvoorbeeld ook zwakke constructies uit het industriële tijdperk werden op een ingrijpende wijze heropgebouwd, ofwel zonder meer verwijderd. Dit leidde onder meer tot het afbreken van wat gekwalificeerd werd als latere inferieure aanbouw waaronder bijvoorbeeld de werkmanshuisjes ‘...des constructions parasites étaient venues s’accoler aux murailles extérieures...’ (21). Daarmee werd deze historiek van het steen uitgewist. Voor en tijdens de restauratie was de economische, lees industriële rol van het steen, nog meegenomen als een argument tot restauratie en werd dit omschreven als onderdeel van de historiek van het steen (22). Na de restauratie werd het industriële verleden omschreven als een periode waarin het kasteel in de handen was van particulieren (23).

Op basis van zijn zo benoemde oorspronkelijke historische waarde begon het Gravensteen in de functie van museum toerisme aan te trekken en verkreeg zo een nieuwe economische waarde. In de eerste gids voor de bezoekers net na de restauratie in 1905 lezen we vooral over het historisch functioneren van het middeleeuwse steen en over de betekenis van zijn verschillende ruimtes. De link met de Vlaamse graven bleef behouden en beschreven, maar hier en daar dook een verwijzing op naar een nationaal belang, zoals in de paragraaf

getiteld 'Garde et défense du Château des Comtes', en in de opmerking dat de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken al in 1865 wou tussenkomen in de aankoop (24).

Als museum kon het steen vooral na de restauratie voor een groot publiek haar rol als nationale waarde spelen. Dan doken woorden als 'nationale', 'sentiment patriotique' en 'jeunesse belge' samen op (25).

Slotsom: beantwoording van de centrale vraag

Had de restauratie van het Gentse Gravensteen een relatie tot het nationalisme van de tweede helft van de 19de eeuw en in hoeverre bevorderde het gerestaureerde Gravensteen dit nationalisme? Ja, met die nuance dat het hele restauratiedebat eerst werd gevoed met een retoriek, waaruit de regionalistische meerwaarde van het Gravensteen sprak.

De aanzet tot restauratie, ondanks het verschil in visie en aanpak, steunde op een gedeelde bezorgdheid tot behoud op basis van het steen haar historische en culturele waarde. Ook het rapport dat de preciaire bouwtechnische toestand van het steen verduidelijkte, speelde hier op in. De motivatie voor het restaureren werd dus vanuit een historisch regionalistische, Vlaamse eigenheid gevoed. Deze culturele eigenheid werd vervolgens ingeschreven in een nationalistische om tot de (finale) financiering te komen.

Hoewel moet worden vermeld dat al in de aankoopmotivering van de toegangspoort in 1872 werd gealludeerd op het belang van het steen voor de nationale historiek van het volk, kreeg het opgesmukte steen na de restauratie een museale functie en bevorderde veeleer in gerestaureerde staat een nationaal getint patriottisme, waarbij sommige facetten zoals het industriële verleden van het steen definitief aan de kant werden geschoven.

Bibliografie

Berckmoes, M. (1993), *Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, deel XVIII, Gent.

Bosch, A. e.a. (1992), *Veranderende grenzen: nationalisme in Europa 1815 – 1919* (Nijmegen 1992).

de Koomen, A (2000), *Een beeld van de Renaissance. De reputatiegeschiedenis van de Heilige Joris van Donnatello*, dissertatie Universiteit Utrecht, hoofdstuk 12 'Joris en de Renaissance van Burckhardt' en hoofdstuk 13, 'Joris en de "Crisis" van Baron', 263-280, resp. 281-306.

De Maeyer, J. (1996), 'België: de ziel van de natie. Achtergronden en functie van ideologische concepten in de 19de-eeuwse monumentenzorg', in: *Ne-*

gentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg (Leuven) p. 71-85.

Denslagen, W. (2004), *Romantisch modernisme: nostalgische monumentenzorg* (Amsterdam 2004)

De Potter, F. (1870), *Bijdragen tot de geschiedenis der stad Gent. Het Gravenkasteel te Gent* (Gent).

De Vlaminck, A. (1903), *Le Château des Comtes*, Brussel.

De Waele, J. (1896), 'Le Château des Comtes de Flandre', in: *Extrait des Annales des Travaux publics de Belgique*, premier article juin 1896 en deuxième article octobre 1896 (Brussel).

De Waele, J., Van Werveke, A. (1905), *'s Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker* (Gent).

Heins, A. (1894), *A Gand. Château des Comtes. Abbaye Saint-Bavon, Beffroi* (Gent).

Ruskin, J. (1903-1912), *The Works. The Library Edition* (London) 39 vols.

Van Doorne, G. (1992), *Omtrent het Gravensteen in Gent*, Gemeentekrediet, Brussel.

Van Duyse, H. (1887), 'Le château des Comtes à Gand', in: *Le Messager des Sciences Historiques de Belgique*, deel LXI (Gent).

Van Duyse, H. (1892), *Le château des Comtes. Notice* (Gent).

Van Duyse, H., De Waele, J. (1885), *Le château des comtes de Flandre à Gand: mémoire présenté à l'Administration communale de Gand* (Gent).

32

Verhaegen, A., e.a. (1887), *La restauration du Château des Comtes à Gand* (Gent).

Viollet-Le-Duc, E. (1866), 'Restauration', in: *Dictionnaire Raisoné de l'Architecture Française du XIe au XVIe Siècle*. 10 delen Deel VIII (Paris) p. 14-33.

Vuylsteke, J. (1895), Het Gravenkasteel: opzoekingen ter beantwoording der vraag: van welke tijden dagteekenen de verschillende nog bestaande deelen van het Gravenkasteel. In: *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundigen Kring van Gent*, jg. 2 nr. 2, p. 57-123.

Vuylsteke, J., Heins, A. e.a. (1895-1896), Discussie over dateringsfasen en restauratie van het Gravensteen in *Bulletijn van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Gent*, jg. 2, p. 140, 154-163, 176-239, 266-271, 296-297.

Weijermans, J. (2016), Heel Europa zal zich terstond verenigen. Europa in de Nederlandse Waterloo literatuur. In: *De Negentiende Eeuw* Nr. 40 themanummer: *Waterloo, herinnerd, herdacht en herbeleefd* (Hilversum) afl. 2, 84-103.

Bronnen in de universiteitsbibliotheek Gent

1. Verzamelband Gravensteen Gent. BIB.G.019629/38 met daarin:

Brief van Baron De Maere aan federale minister De Bruyn, 7 juli 1895 (G19629-4).

Nota van de stadadministratie uit hoofde van de stadssecretaris De Bruyc-

ker, inzake het voorleggen ter stemming in hoeverre het stadsbestuur mee stapt in het engagement het kasteel te kopen en de aanpalende huizen af te breken. Er is sprake van een financieringsleutel 50% Stad en 50% Federale Overheid (G19629-11).

Gedrukt schrijven van Le Cercle Artistique et Littéraire (section des artistes) gericht aan de Gentse Burgermeester en Schepencollege waaruit de tegenkanting tegen de vooropgestelde restauratie blijkt, 14 maart 1885, p.1-4 (G19629-13).

Affiche van openbare verkoop op 28 juli 1870 van het Gravenkasteel (G19629-20).

Affiche van openbare verkoop op 5 december 1884 van de inboedel van de katoenspinnerij Delise-Scribe, gevestigd in het Gravenkasteel (G19629-21).

Inschrijving voor abonnement op Musée du jeune age. Recueil Hebdomadaire Belge Illustré uit 1890. Op de voorzijde prijkt een gravure van het Gravensteen en binnenin een wervend patriotistisch tekstje (G19629-30).

2. Château des Comtes: Comité du Château des Comtes: Membres. Papier à letters. Ephemera ongenummerde stukken - BIB.VLBL.HFI.C.122.07 met daarin:

Tekening van de donjon van het Gravensteen in heropbouw van de hand van Armand Heins gedateerd 28 Mai 1902.

Uitnodiging voor een concert, Réveillon (Gent 1898) met daarop de ingangspoort van het Gravensteen zonder de aanpalende huisjes, maar met een pallisade errond.

3. Verzamelband Château des Comtes. Miscellanea. BIB.G.014080/51

Handgeschreven origineel van de Mémoire présentée à l'Administration communale de Gand van 29 april 1885. Op bladzijde 9 drukken de auteurs de wil uit om het kasteel te transformeren naar een vorm die aansluit bij de originele opzet uit de XIIe eeuw een geniaal militair bolwerk (G14080-7).

Twee artikels uit het kunsttijdschrift La Fédération Artistique. De twee polemische visies waarvan sprake in dit onderzoek worden belicht door enerzijds een journalist die tekent met Karl op 18 november 1894 (14080-32) en anderzijds C. Frédéricx, lid van de Commissie, die Karl van antwoord dient op 16 december 1894 met bijvoorbeeld 'Du reste le château des comtes réconstruit fidèlement d'après les données historiques sera le seul et unique spécimen d'une remarquable construction du moyen-âge.' (G14080-36).

Persnota van Baron De Maere (uit hoofde van de Commissie) aan de lokale persorganen, 3 november 1896 (G14080-49).

Handgeschreven brief gedateerd 6 november 1894 van Le cercle artistique gesigneerd door A. Heins en J. Delvin met hun commentaar op de stand van zaken/restauratie omtrent Gravensteen (G14080-51).

4. Verzamelband Château des Comtes. BIB.B.014078/52

Verslag der Commissiën van Financiën en van Openbaar Onderwijs en

Schoone Kunsten. Over den aankoop van den ingang van het kasteel (Gent 1872), (G14078-24).

Verslag van plenaire zitting en discussie van 5 juni 1885, in de Federale Kamer van Volksvertegenwoordigers, over de definitieve aankoop en eerste schijf financiering voor het Gravensteen. Volksvertegenwoordiger Wagener richt een dankbetuiging aan het adres van de federale overheid, in casu minister Beernaert van Financiën over de bewaring van het steen, de bekomen samenwerking tussen stad Gent en de overheid en de daaruit volgende financiering ter definitieve aankoop van het Gravensteen. Hieruit blijkt ook dat er plannen bestonden het Gravensteen integraal te slopen (G14078-33).

Websites

Open Universiteit www.ou.nl/documents/40554/87044/Onderzoekmeerjarenplan_2015-2020_Cultuurwetenschappen_1

vzw Historische Huizen Gent <https://gravensteen.stad.gent/nl/content/historiek-0>

vzw Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde Gent <http://www.mgog.be/site/toppage.php?topid=8>

Noten

- 1 Vlaminck, Alphons de, *Le Château des Comtes* (Brussel 1903). p. 5-15 en Waele, Joseph de, en Alphons Van Werveke, 's Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker (Gent 1905). p.5-11 en Waele, Joseph de, 'Le Château des Comtes de Flandre', in: *Extrait des Annales des Travaux publics de Belgique*, premier article juin 1896 en deuxième article octobre 1896 (Bruxelles 1896). p. 3-13 en <https://gravensteen.stad.gent/nl/content/historiek-0>.
- 2 Commissiën van Financiën en van Openbaar Onderwijs en Schoone Kunsten, *Verslagen. Over den aankoop van den ingang van het Gravenkasteel* (Gent 1872). p. 7-9.
- 3 Ruskin, John, *The Works. The Library Edition* (London 1903-1912). XXIV, p. 203. 'Great nations write their autobiographies in three manuscripts; the book of their deeds, the book of their words, and the book of their art.'
- 4 Waele, Joseph de en Hermann Van Duyse, *Le château des comtes de Flandre à Gand: mémoire présenté à l'Administration communale de Gand* (Gand 1885). en Duyse, Hermann van, 'Le château des Comtes à Gand', in: *Le Messenger des Sciences Historiques de Belgique*, LXI (Gent 1887). en Duyse, Hermann van, *Le château des Comtes. Notice* (Gand 1892)..
- 5 In 1893 veranderde de Commissie voor het Gravensteen van naam naar Maatschappij voor Geschiedenis en Archeologisch Onderzoek te Gent en kreeg nieuwe statuten.
- 6 Verzamelbanden Gravensteen Universiteitsbibliotheek Gent waaruit brief gedateerd op 7 juli 1895 (G19629-4). en persnota gedateerd op 3 november 1896 (G14080-49). en Waele, Joseph de (1896). p. 3-13. Ook voor het gebruik van specifieke bouwmaterialen, zoals voor bijvoorbeeld de torens en de werp- en schietgaten, werd gekeken naar Viollet-le-Duc. Wat betreft de visie van Viollet-Le-Duc: E. Viollet-Le-Duc, 'Restauration', in: *Dictionnaire Raisonné de l'Architecture Française du XIe au XVIe Siècle*. 10 delen Deel VIII (Paris 1866). p. 14-33.

- 7 Waele, Joseph de (1896). p. 3-13 en Waele, Joseph de en Alphons Van Werveke (1905). p.12.
- 8 Vuylsteke, Joseph Bulletin du Cercle historique et archéologique de Gand, jg. 2, nrs 5-6, 1895, p. 176-237.
- 9 Volgens Wim Denslagen zorgde deze aanpak voor een vernieuwende inbreng en resulteerde die begin 20ste eeuw in de Moderne Beweging, die neo-stijlen als verachterlijke namaak in de ban deed en restauraties in de stijl van Viollet-le-Duc als ongeïnspireerde imitaties van middeleeuws werk bestempelde. W. Denslagen, Romantisch Modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg (Amsterdam 2004). p. 96-98.
- 10 Vuylsteke, Joseph (1895). p. 176-237.
- 11 Potter, Frans de, Bijdragen tot de geschiedenis der stad Gent. Het Gravenkasteel te Gent (Gent 1870). p. 5-15.
- 12 Vuylsteke, Joseph (1895). p. 176-237 en Commissiën van Financiën en van Openbaar Onderwijs en Schoone Kunsten (1872)..
- 13 Heins, Armand, A Gand. Château des Comtes. Abbaye Saint-Bavon, Beffroi (Gand 1894).
- 14 Een gedrukt schrijven uit verzamelband Château des Comtes. Universiteitsbibliotheek Gent van Le Cercle Artistique et Littéraire (section des artistes). gericht aan de Gentse Burgermeester en Schepencollege, gedateerd 8 maart 1885 (G19629-13), p.1-4. '...le château des comtes, se trouve menacé d'une destruction prochaine' en 'Unique comme construction civile et militaire du moyen âge, il est également d'une importance unique au point de vue historique.'
- 15 Handgeschreven brief uit verzamelband Château des Comtes - Hermann Van Duyse, Universiteitsbibliotheek Gent van Le Cercle Artistique et Littéraire (section des artistes). gericht aan Hermann Van Duyse (G14080-51)..
- 16 Duyse, Hermann van (1892). p. 8-10 en 18. 'En effet son histoire minutieusement écrite serait, ..., l'histoire de Gand et de la Flandre.'
- 17 Waele, Joseph de en Hermann Van Duyse (1885). p. 5-7.
- 18 Derom, Sofie, Gravensteen Gent een burcht voor graven, rechters en werklieden (Gent 2007). p. 18-19. 'In de loop der eeuwen was het uitgegroeid tot een symbool van machtsmisbruik, feodale onderdrukking, gruwelijke foltermethodes en onverdraagzame inquisitie.'
- 19 In deze brief gericht aan de federale minister van Schone Kunsten mr. De Bruyn, gedateerd op 7 juli 1895 refereert baron De Maere Limnander aan het voorbeeld van Viollet-Le-Duc en brengt het glorieuze verleden nogmaals in rekening opdat de overheid mee het project van de Commissie blijft financieren.
- 20 Persnota van Baron De Maere (uit hoofde van de Commissie). aan de lokale persorganen, 3 november 1896 (G14080-49)..
- 21 Duyse, Hermann van, (1892). p. 26-28.
- 22 Duyse, Hermann van, (1892). p. 10.
- 23 Waele, Joseph de en Alphons Van Werveke, (1905). p. 11.
- 24 Waele, Joseph de en Alphons Van Werveke, (1905). p. 7 en 12. 'L'ennemi entrain-il dans le pays, c'était le vicomte de Gand qui devait défendre le château.' De frasering over minister Alphonse Van den Peereboom beginnend met 'Déjà en 1865...' verwijst naar de mogelijke tussenkomst in de kosten van aankoop van de toegangspoort. In de daarop volgende zin wordt verduidelijkt dat de poort in 1872 en de rest van het steen pas in 1887 door de stad werden aangekocht.
- 25 Uit inschrijving voor abonnement op Musée du jeune âge (G19629-30; zie ook bijlage 6.3).. '...Nationale, elle veut aider à relever le sentiment patriotique de notre jeunesse belge; elle veut lui faire aimer son pays et les libres institutions.'